

Episodi jatkosodan alla

Eino Murtorinne

Eräs Barbarossa-suunnitelman oheishanke

Operaatio Barbarossan alkamishetken läheisyydessä keväällä 1941 saksalainen teologian tohtori, konsistoriaalineuvos Eugen Gerstenmaier saapui Suomeen luentomatalle Suomen pappisliiton kutsumana. Hänen isäntäänä toimi teologina ja kokoomuspoliittikona tunnettu Paavo Virkkunen, joka tuolloin oli Suomen pappisliiton puheenjohtaja. Viikon kestäneen vierailun aikana Gerstenmaierin ja Virkkusen kesken syntynyt keskustelu muodostui mielenkiintoiseksi yhtäältä sen vuoksi, että Virkkunen sai tässä yhteydessä tietää siihen saakka suomalaisilta varsin tarkoin salatun tiedon sodan pikaisesta alkamisesta. Samalla Gerstenmaier paljasti hänelle myös idän sotaretkeen liittyneen uskonnollis-poliittisen erityissuunnitelman, jonka toteuttamiseen hän toivoi myös Suomen kirkkojen osallistuvan. Gerstenmaierin ja Virkkusen käymän keskustelun sisältö käy ilmi oheisesta teologian tohtori Paavo Virkkusen arkistossa säilyneestä muistiosta.

”Keskusteluja konsistoriaalineuvos tri E. Gerstenmaierin kanssa, joka 29.5.–5.6.1941 vieraili Suomessa, Lapualla ja Helsingissä.

Tri Gerstenmaierin maine oli kulkenut hänen edellään. Viime vuoden marraskuussa täällä vieraillut piispa Th. Heckel, Aussenamt der Deutschen Evangelischen Kirche nimisen laitoksen johtaja, puhui hänestä ja häntä suositteli kutsuttavaksi pappien luentokursseille, minkä teimmeikin. Viime syyskaudella Helsingissä niin ikään käynyt sveitsiläis-saksalainen tri Hans Schönfeld, jonka kanssa olen ollut kirjeenvaihdossa ekumeenisen liikkeen asioissa, mainitsi myös Gerstenmaierin erittäin huomattavaksi Saksan nuoremman miespolven kirkollis-poliittiseksi johtajaksi. Tällaiseksi hän kyllä osoittautuikin. Hänen Lapualla pitämänsä esitelmät olivat korkeaa luokkaa ja monissa kohdin nykyaikaisesti kiinnostavia. Gerstenmaier on kolmas johtaja Kirchliche Aussenamtissa, mutta sen ohella hänellä näyttää olevan tärkeitä yleispoliittisiakin tehtäviä, joita hän suorittaa alituisilla matkoillaan. Hänelle ovat Balkanin maat ja kansat joutuneet erityisesti hoidettaviksi. Ortodokseja nuoria teologeja ja munkkejakin on autettu Berliiniin tai muihin Saksan yliopistoihin stipendiaatteina ja sellaisina he opiskelevat yhdessä evankelisten, muiden muassa suo-

malaisten Pihkalan ja Haavan kanssa. [Kyseessä olivat Kirchliches Aussenamtin kustantamina stipendiaatteina Saksassa opiskelleet teologit Ensio Pihkala ja Esko Haapa.] Oudoksuin tätä Balkanin ja kreikkalais-katolisten harrastamista, mutta siihen sain myöhemmin selityksen.

[Sota ja Suomen asema]

Eniten ovat minua kiinnostaneet Gerstenmaierin lausunnot, jotka ovat koskeneet sotaa ja sen ohella Suomen tulevaa asemaa. Oltuamme Lapualla jonkin ajan yhdessä hän jotenkin välittömästi jo viittasi tuleviin tapahtumiin. Kun hänelle selitin pika-asutusta ja sen myöskin pappiloihin ja seurakuntien maaomaisuuteen ulottamia vaikutuksia, hän omasta aloitteestaan huomautti: 'Mitä te teette pika-asutuksella, kun Karjala pian tulee Suomelle takaisin?'. Tämän lausunnon johdosta jatkui sitten keskustelu eri kertoja Suomenkin asiasta. G. sanoi jokaisen Saksassa ja Italiassa tietävän, että Moskova toivoo sodan jatkuvan ja että sekä Saksa ja Englanti siinä kuluttaisivat voimiansa siinä määrin, että ryssä uskaltaisi hyökätä heikentyneiden kimppeun ja korjata bolshevismille saaliita. Tämän takia ollaan selvillä siitä, että loppusuoritus Venäjän kanssa on tehtävä lähiaikoina. Minun kysymykseeni, milloin tämä olisi odotettavissa, G. vastasi, että ajankohta tietenkin riippuu sodan yleisestä menosta, mutta hänellä on syytä ajatella, että lähimmät kolme viikkoa ovat käänteentekeviä. Varmasti hän sanoi tietävänsä Hitlerin sanoneen, ettei Suomi enää milloinkaan tule taistelemaan yksin.

Toinen Gerstenmaierin yllättävä sana oli se, ettei hän pitäisi mahdollisena erikoisrauhan syntymistä Saksan ja Englannin välillä. (Olisiko Hessin lentomatalla kuitenkin ollut rauhaa tunnusteleva tarkoitus?). Mutta, hän lisäsi, sota ei silloin vielä olisi lopussa, tarkoittaen loppusuoritusta Venäjän kanssa. Sain myös Helsingissä jatketuista keskusteluista sen käsityksen, mikä minussa muiltakin tahoilta saaduista tiedoista on vahvistanut, että on käymässä pitkälle mennyttä

yhteistoimintaa Suomen ja Saksan ylimpien sotilasviranomaisten kesken. Gerstenmaier mainitsi täällä oleskelevan korkean saksalaisen upseerin, joka oli hänelle lausunut toivomuksen päästä kosketukseen jonkun papin tai teologin kanssa, joka hänelle voisi esittää joitakin hänen haluamiaan kirkollisia tietoja. Koetin eilen (6.6.) asettua tuon upseerin yhteyteen, mutta hän oli matkustanut jonnekin Suomessa.

Gerstenmaierin lausuntoja vahvistaa, mitä olen aivan hiljakkoin kuullut eräältä suomalaiselta korkealta asiantuntijalta, jolla on tilaisuus seurata asioita aivan läheltä. Hänen käsityksensä mukaan on asioiden ja tapahtumien kulku oleva suunnilleen seuraava. Koko sotaretken Venäjälle päin lasketaan kestävän vain 2–3 viikkoa. retki alkaa etelästä ja kun se on muutamia päiviä jatkunut, lähtee Norjassa oleva pohjoinen armeija liikkeelle (kaiketi Murmania kohti). Silloin on Suomenkin vuoro. Suomelle sanotaan, samoin kuin sanottiin Unkarille: teillä on nyt tilaisuus ottaa, mitä teille kuuluu. Erityisesti on Saksan taholta korostettu sitä, ettei Ruotsia vaivata tulemaan mukaan. Ruotsi saa jäädä eristyisyyteensä, mutta sillä ei liioin ole oleva mitään sanottavaa sodan lopussa. Olen kuullut sanottavan, että Suomessakin liikkeellepano voi tulla milloin tahansa.

Gerstenmaier puhui eri kertoja rauhan toivotavuudesta. Hän sanoi, että sotaa ei kukaan halua ihannoida. Se on kauhistuttava tosiasia, josta hän kertoi esimerkkejä viime käynniltään Balkanin maissa. Hotellit, joissa hän aikaisemmin oli asunut, olivat raunioina, ja sanottiin toista sataa ihmistä hautautuneen raunioihin, eikä niitä ollut saatu kaivetuiksi esiin. Sain sen käsityksen, että kaikista voitoistaan ja voiton varmuudesta huolimatta Saksassa työskennellään myöskin rauhan hyväksi. Ajankohta uhkuu yllätyksiä.

[Kirkko ja uskonto idän sotaretkellä]

Gerstenmaierin harrastus Balkanin kirkkoja ja ortodokseja kohtaan sai valaistusta toisessa yhteydessä. Hän pyysi erityistä keskustelua minun

kanssani Venäjän kirkon tulevista järjestelyistä. Hänellä oli se harhakäsitys, että Suomen kreikkalaiskatoliset puhuisivat venäjää ja ihmetteli suuresti kuulleessaan, että ne ovat täysin suomalaisia. Hänen ajatuksissaan liikkuu mahdollisuus ennen pitkää ryhtyä järjestämään Venäjän kirkkoa ei millään tavoin käännytystyön suorittamiseksi, vaan hänen mielestään on velvollisuus auttaa tätä kirkkoa jaloille, kun aika on tullut. Hänen käsityksensä mukaan on Venäjän emigranttien keskuudessa sellaisia nuoren polven edustajia, jotka kykenevät Venäjällä uskonnollisesti toimimaan, kun heitä autetaan eteenpäin. Samoin on Balkanin ortodoksiin kirkkoihin kuuluvien nuorten miesten keskuudessa, jotka Saksassa ovat saaneet syventyä teologiaan ja kirkon elämään, sellaisia, joiden vastainen työkenttä voisi olla Venäjä. Mutta, hän kysyi, mitä Suomi voi tämän uuden, avautuvan tehtävän hyväksi tehdä? Minä vastasin, että meillä on Venäjällä suomensukuisia kansoja, joista toiset ovat lähempänä, toiset meistä kielellisesti etäämpänä, mutta jo keisarivallan aikoina on silloin tällöin yritetty lähetystyötä suorittaa, eräinä aikoina melko esteettömästäkin. Me emme halua tehdä venäläisistä evankelisia, yhtä vähän kuin millään tavoin harjoitamme käännytyspropagandaa oman kreikkalaiskatolisen väestömme keskuudessa. Mutta raamattukristittyjen kasvattamista harrastamme. Kerroin hänelle, että Sortavalassa oli Suomen Sisälähetysseuralla melkoinen painos venäjänkielisiä raamattuja, jotka sinne jäivät venäläisten käsiin. Ne olivat jo vuosia odotelleet tullaksensa lähetetyiksi Venäjälle. Tällaista työtä luulen Suomen kristittyjen harrastavan, jos ovet avautuvat. Myöskin meillä varmaan on oleva varttunutta nuorisoa, joka intomielin lähtee rajantakaisia heimolaisia palvelemaan, kun tilaisuus tarjoutuu. Mutta vaikuttamista varsinaisesti venäjänkieliseen väestöön haittaa kielitaidon puute. Kuitenkin on oleva varmaa, että aloitettavassa suuressa valistustyössä Suomi on tekevä kaiken voitavansa.

[Näköaloja halkovia näkyjä]

Näköaloja halkovia olivat Gerstenmaierin puheet. Hän sanoi voivan eräänä päivänä tapahtua, että Saksasta ja muualta päin (myös Suomesta) lähetetään kymmenisen tuhatta valistustyöntekijää Venäjälle kaikilla aloilla korjaamaan ja kohentamaan paljon kärsineen kansan elämää. Hän lisäsi odottavansa, että tapahtumat kehittyvät nopeasti. Kysyin häneltä, eikö näissä hänen puheissaan kuitenkin ole melkoisesti mielikuvitusta. Hän vastasi, että hän liikkuu tarkasti tosiojien ja käytännöllisten mahdollisuuksien pohjalla, eikä hänellä ole aikaa eikä halua valaa kannuja. Ja pian tullaan näkemään. Tiedustellessani, onko minun lupa ja syytä tutustuttaa näihin uusiin näköaloihin sitä nuorta suomalaista miespolvea, jonka ensi sijassa olisi antauduttava tähän laajakantoiseen rakennustyöhön, hän vastasi myönteisesti. Suomenkin oli valmistauduttava tekemään palvelustyötänsä, kun sitä kutsutaan.

Suunnittelimme myös minun 3-viikkoista matkaani Saksaan heinäkuun lopulla ja elokuun alkupuoliskolla. Berliinissä viipyisin pari viikkoa ja Sondershausenissa yhden. Tilanteista tietenkin riippuu, voidaanko suunnitelmia toteuttaa. Mutta Gerstenmaierin käsitys oli aluksi ja lopuksi se, että olemme suurten tapahtumien ja tehtävien kynnyksellä, ja meidän on niihin tietoisesti valmistuminen.

Useissa yhteyksissä Gerstenmaier käsitteli liittolaisia italialaisia varsin ala-arvoisesti. Samoin näkyi hänen puheistaan se kielteinen mieliala, mikä Saksassa on Ruotsia kohtaan. Joka nykyoloissa tahtoo ja koettaa olla 'neutraali', osoittaa vain, ettei hän tajua ajan kehitystä eikä tee siitä oikeita johtopäätöksiä. G. oli saapunut myös kuriirina Saksan lähetystyöhön ja oleskeli siellä useita kertoja."

Eugen Gerstenmaier.

Mikä oli Gerstenmaierin matkan tarkoitus?

Vaikka Hitler oli jo 18.12.1940 antanut lopullisen hyväksymisensä ns. Barbarossa-suunnitelmalle, jonka myötä myös Saksan ja Suomen sotilaallinen ja muu yhteistoiminta oli vilkastunut, Barbarossan sisältöä ja ajankohtaa ei suomalaisille pitkään aikaan paljastettu. Tähän oli yhtenä keskeisenä syynä se, että Saksan ja Neuvostoliiton kesken elokuussa 1939 solmittu Molotov–Ribbentrop-sopimus salaisine lisäpöytäkirjoihin oli edelleen voimassa. Tästä syystä, sekä yllätys-työväkystä silmällä pitäen, kaikki idän sotaretkeä koskeneet suunnitelmat olivat luonnollisesti ehdottoman salaisia. Toisaalta Saksan apua epätoivoisesti etsivien suomalaisten ei haluttukaan saavan tietää Saksan idän politiikkaa koskevista todellisista suunnitelmista, koska epätietoisuus oli omiaan lisäämään suomalaisten alttiutta aseveljeyteen Saksan kanssa.

Barbarossa-suunnitelman toteutumishetken lähestyminen teki kuitenkin entistä täsmälli-

sempien tietojen jakamisen pian toteutuvasta idän sotaretkestä muillekin kuin valituille poliittisille vaikuttajille ja sotilashenkilöille välttämättömäksi. Tätä edellyttivät tulevaan aseveljeyteen liittyneet erilaiset yhteistoiminnan muodot. Yksi yhteistoimintaan ennalta valmisteltavista tavoista oli kirkko, jota jo syksystä 1940 alkaen oli käytetty epäpoliittisena kanavana yhteyksien vahvistamiseksi Suomeen sekä suomalaisten ”rohkaisemiseksi” Saksan poliittisen johdon hyväksymällä tavalla. Olipa Saksan evankelisen kirkon ulkomaanviraston (Kirchliches Aussenamt) johtaja, ulkomaanpiispa Theodor Heckel tehnyt jo marraskuussa 1940 näyttävän vierailumatkan Suomeen ja perustanut yhdessä Suomen kirkollisen johdon kanssa Luther–Agricola-seuran tulevan yhteistyön tarpeita silmällä pitäen.¹

Tähän ei kuitenkaan sisällynyt mitään ennakkoivaa viitettä sodasta tai mahdollisesta sotilaallisesta yhteistyöstä Saksan ja Suomen välillä. Miten vähän suomalaisten keskuudessa sodan lähestymisestä tiedettiin varmasti vielä keväällä 1941, käy ilmi oheisesta saksalaismyönteisenä tunnetun kansanedustajan ja keskeisen kirkollisen vaikuttajan, teologian tohtori Paavo Virkkusen jälkeensä jättämästä muistiosta ”Keskusteluja konsistoriaalineuvos tri E. Gerstenmaierin kanssa.”² Samalla kun Virkkunen sai vasta tässä yhteydessä lopullisesti tietää sodan pikaisesta alkamisesta, Suomen Kirkon Pappisliiton kutsutun luentomatkalle Suomeen saapunut Gerstenmaier paljasti hänelle myös sotaan liittyvän uskonnollis-poliittisen erityissuunnitelman, johon hän toivoi myös Suomen kirkkojen osallistuvan.

Mutta kuka oli tiedon välittäjänä toiminut Eugen Gerstenmaier, ja mikä oli hänen viestin-

1. Eino Murtorinne (1975) *Veljeyttä viimeiseen saakka. Suomen ja Saksan kirkkojen suhteet toisen maailmansodan aikana 1940–44*. Helsinki: Kirjayhtymä, 54–58.

2. Helsingin yliopiston kirjasto (HYK), Paavo Virkkusen arkisto, 30, Keskusteluja konsistoriaalineuvos, tri E. Gerstenmaierin kanssa 7.6.1941. Murtorinne (1975) 74–79.

sä? Niin kuin Virkkusen muistiostakin käy ilmi, tohtori Gerstenmaier kuului silloisiin Saksan nuoren polven merkittäviin kirkollis-poliittisiin vaikuttajiin. Hän oli vuodesta 1936 lähtien toiminut Saksan evankelisen kirkon ulkomaanviraston, Kirchliches Aussenamtin, ekumeenisten asiain esittelijänä, jonka yhtenä erityistehtävänä oli paitsi kirkollisten rauhanliikkeiden seuranta myös yhteyksien hoitaminen Balkanin ortodoksiin kirkkoihin sekä venäläisten emigranttikirkkojen edustajiin. Sodan puhjettua hän oli saanut tehtäväkseen toimia vuodesta 1940 alkaen samalla myös Saksan ulkoministeriön informaatio-osaston palveluksessa etenkin kirkollisia rauhanliikkeitä ja ortodoksisia kirkkoja koskevissa erityistehtävissä.³

Gerstenmaier ei kuulunut kansallissosialistiseen puolueeseen eikä lukeutunut puoluetta myötäilleeseen Saksalaisten kristittyjen uskonnolliseen. Sen sijaan hän lukeutui saksalais-kansallisiin patriotteihin ja jakoi näiden antibolševistiset käsitykset. Esimiehensä ulkomaanpiispa Heckelin tavoin hän pyrki ilmeisesti tässä vaiheessa rakentamaan myös siltaa evankelisen kirkon ja kansallissosialistisen valtiovalan välille. Tässä hengessä sekä ulkoministeriön sä tukemana Gerstenmaier oli hoitanut yhteyksiä Balkanin ortodoksiin kirkkoihin ja venäläisiin emigranttipiireihin ja hankkinut niiden piiristä stipendiaatteja Saksaan. Samoin hän oli tehnyt vuoden 1940 lopulla matkoja Balkanille vahvistaakseen sikäläisten ortodoksisten kirkkojen uskonnollisia ja poliittisia asenteita ulkoministeriönsä kulttuuripoliittisten intressien hengessä.⁴

Myös Gerstenmaierin Suomen-vierailu liittyi läheisesti edellä mainittuihin yhteyksiin. Vaikka Gerstenmaierin matkan muodollisena aiheena oli osallistua luennoitsijana Suomen Kirkon Pappisliiton luentopäiville Lapualla ja vieraila sen jälkeen Helsingissä, hänen keskeisenä tehtävänään oli mitä ilmeisimmin sen ohella informoida suomalaisia virkaveljiään yhteisen idän sotaretken pikaisesta alkamisesta ja keskustella heidän

kanssaan Suomen kirkkojen mahdollisesta osallistumisesta uskonnollis-poliittiseen valistustyöhön vallatuilla alueilla Venäjällä. Niinpä Gerstenmaier paljasti kohta henkilökohtaisten keskustelujen alkajaisiksi keskustelukumppanilleen Virkkuselle siihen saakka ehdottoman salaisena pidetyn idän sotaretken alkamisajankohdan varsin täsmällisesti ja antoi saksalaisten tuolloisen propagandan hengessä ymmärtää, ettei suomalaisten ollut syytä huolehtia karjalaisten uudelleen asuttamisesta, koska Suomi saisi pian Karjalan takaisin.

Gerstenmaierin viesti ei kuitenkaan rajoittunut vain tähän. Sen lisäksi hän halusi informoida keskustelukumppaniaan Virkkusta olemassa olevista suunnitelmista, jotka tähtäsivät Barbarossan myötä valloitettavien alueiden väestön valistustyöhön. Tähän kuului mm. suunnitelma Venäjän ortodoksien kirkon toiminnan elvyttämiseksi sekä sellaisen antibolševistisen valistustyön harjoittamiseksi, jollaista Gerstenmaier oli harjoittanut Balkanin ortodoksien kirkkojen, venäläisten emigranttien ja Saksaan kutsuttujen stipendiaattien parissa. Samalla kun Gerstenmaier uskoi tämän suunnitelman johtavan toteutuessaan jopa tuhansiin nuorukaisiin nousevan joukon lähtemiseen valistustyöhön Venäjällä, hän halusi laajentaa suunnitelman koskemaan myös tulevaa aseveljeä Suomea ja tiedustella, mitä Suomi olisi valmis tekemään tämän avautuvan mahdollisuuden hyväksi. Kysymys koski Suomen luterilaisen kirkon ohella myös ja etenkin maan ortodoksien kirkon valmiutta ja mahdollisuuksia tähän tehtävään.

3. Armin Boyens (1973) *Kirchmpf und Ökumene 1939–1945*. München: Chr. Kaiser Verlag, 88–90. Eugen Gerstenmaier (1982) *Streit und Friede hat seine Zeit. Ein Lebensbericht*. Probylän Verlag 1982, 127–131.

4. Fabian von Schlabrendorff (1965) *Eugen Gerstenmaier im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Stuttgart: Ev.Verlag, 22–26; Boyens (1973) 83–85, 196.

Jo Helsingissä ollessaan Gerstenmaier etsikin yhteyttä myös Suomen ortodoksisen kirkon johtoon, kuten hänen Kirchliches Aussenamttille antamastaan matkaraportista käy ilmi.⁵ Kun hän ei onnistunut saamaan yhteyttä Suomen ortodoksisen kirkon johtoon, sai Turun saksalaisen seurakunnan pastori, teologian lisen-siaatti Geert Sentzke tehtäväkseen informoida ortodoksisen kirkon johtoa asiasta ja selvittää kyseisen kirkkokunnan valmiuksia tällaiseen toimintaan. Jo kesäkuun puolivälissä 1941 Sentzke suorittikin Gerstenmaierilta saamansa tehtävän ja kävi tapaamassa ortodoksisen kirkon arkkipiispaa Hermania Kuopiossa.⁶ Myöhemmin sodan jo alettua Sentzke toimitti Gerstenmaierille myös hänen toivomansa raportit Suomen ortodoksisen kirkon asemasta ja mahdollisuuksista osallistua ensisijaisesti uskonnolliseen valistustyöhön suomalaisten valtaamalla alueilla.⁷

Suunnitelma raukeaa

Gerstenmaierin Virkkuselle esittämä suunnitelma uskonnollis-poliittisen valistustyön toimeenpanemiseksi Barbarossa-suunnitelmaan varjossa ei toteutunut esittäjänsä suunnitteleamalla tavalla. Tähän oli syynä sen kansallissosialistisen johdon tavoitteista selvästi poikennut luonne. Uskonnollinen valistustyö ei soveltunut kansallissosialistisen ideologian tavoitteisiin. Kun idän sotaretki sai kohta alkuvaiheessaan näkyvästi rotusodan luonteen huonomaineisine SS-osastoinen ja laajoine ”puhdistuksineen”, se ei jättänyt tilaa mainitun kaltaiselle valistustyölle. Myös Berliinissä Kirchliches Aussenamtin ja Gerstenmaierin omaperäiset suunnitelmat, joita Saksan ulkoministeriön kulttuuripoliittinen osasto näyttää ainakin alkuvaiheessa osittain tukeneen, joutuivat jo vuoden 1941 lopulla vastatuuleen. Niin-

pä turvallisuuspoliisin päällikkö Reinhard Heydrich kiinnitti seuraavan vuoden alussa kielteistä huomiota Kirchliches Aussenamtin ja erityisesti Gerstenmaierin kansainväliseen toimintaan ja vaatia ulkoministeriön tuen kieltämistä siltä. Heydrichin vaatimuksen mukaisesti ulkoministeri von Ribbentrop määräsikin 1942, ettei ulkoministeriö saanut siitä alkaen pitää mitään yhteyksiä asianomaiseen kirkolliseen virastoon ja sen edustajiin.⁸

Kansallissosialistisen johdon Gerstenmaierin toimiin kohdistama ehdoton torjunta lienee osaltaan vaikuttanut siihen, että Gerstenmaier päätyi kansallissosialistisen valtion toimiin petyneenä sittemmin Saksan sisäisen vastarintaliikkeen riveihin ja oli yhteyksissä Hitlerin vastaisen attentaattirytyksen toimeenpanneen Kreisaun piirin jäseniin. Tässä yhteydessä hän joutui myös pidätetyksi, mutta onnistui välttämään teloituksen.⁹

Myöhemmin toisen maailmansodan jälkeen Gerstenmaier osallistui keskeisesti Länsi-Saksan poliittiseen elämään kristillisdemokraattisen puolueen riveissä ja toimi mm. pitkäkhön aikaa Saksan liittopäivien puhemiehenä.

5. Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (EZA), Bestand 5, Kirchliches Aussenamt, Finnland Bd 2, Gerstenmaier Reisebericht 13.6.1941.

6. EZA, Bestand 5, Kirchliches Aussenamt, Finnland Bd 2, Sentzke Gerstenmaierille 20.6.1941.

7. EZA, Bestand 5, Kirchliches Aussenamt, Finnland Bd 2, Gerstenmaier Sentzkele 30.6. ja 1.8.1941 ja Sentzke Gerstenmaierille 19.7., 1.8., 5.8. ja 16.8.1941; Murtorinne (1975) 105–107.

8. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (AA), Inland I–D, 3/5 , 3/7 Sonderheft I, III, Heydrich Ribbentropille 2.4.1942 ja Ribbentrop v. Weizsäckerille 1.6.1942. von Schlabrendorff (1965), 28–30. Boyens (1973) 333–340. 9. von Schlabrendorff (1965) 30–35. Gerstenmaier (1981) 189–202.